

УДК 94(477.52):355.292.5“1941/1944”

**НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД СУМСЬКОГО
ПАРТИЗАНСЬКОГО З'ЄДНАННЯ
– 1-ї УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТИЗАНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ
ІМ. ДВІЧІ ГЕРОЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
С. А. КОВПАКА**

**NATIONAL COMPOSITION OF SUMY PARTISAN
FORMATION – THE 1-ST UKRAINIAN PARTISAN
DIVISION NAMED AFTER TWICE A HERO OF
THE SOVIET UNION S. A. KOVPAK**

Вербовий О. В.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри новітньої історії України, Київський
національний університет імені Тараса Шевченка
(Україна, Київ), e-mail: o_verbovyj_v@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1792-1397>

Власенко С. І.,

кандидат історичних наук, начальник
відділу використання інформації документів
Центрального державного архіву громадських
об'єднань України (Україна, Київ),
e-mail: s_vlas_v@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1291-1085>

Verbovyi O. V.,

*Candidate of Historical Sciences, docent, Docent of
the Department of Modern History of Ukraine, Taras
Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv),
e-mail: o_verbovyj_v@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1792-1397>*

Vlasenko S. I.,

*Candidate of Historical Sciences, Head of
Department of Using Documents Information,
Central State Archives of Public Organizations of
Ukraine (Ukraine, Kyiv), e-mail: s_vlas_v@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1291-1085>*

В статті на основі архівних документів досліджено національний склад Сумського партизанського з'єднання – 1-ї Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака, яке діяло на окупованій території України в роки Другої світової війни. Простежено динаміку національного складу з'єднання (дивізії), визначено особливості поповнення та здійснено спробу його персоналізувати.

Ключові слова: Друга світова війна, партизанський рух опору, Сумське партизанське з'єднання, національний склад, національність.

In the article, on the basis of archival research documents, the national composition of the Sumy partisan formation is investigated – the 1st Ukrainian partisan division named after twice a Hero of the Soviet Union S. A. Kovpak, operating in the occupied territory of Ukraine during the Second World War. The dynamics of the national composition of the formation (division) is traced, the replenishment features are determined, and an attempt is made to set it up.

Keywords: The Second World War, partisan resistance movement, Sumy partisan formation, national composition, nationality.

За даними радянської історіографії, в якій партизанський рух опору 1941-1944 рр. характеризувався як всенародний, а кількість “народних месників” на окупованій території України було доведено до більш ніж 500 тис. чоловік, національна представленість партизанів складала 62 національності [11, с. 400; 13, с. 541; 17,

с. 415 та ін.]. Зокрема, після систематичних пере-рахунків, у 1975 р. було визначено остаточну цифру чисельності учасників партизанської боротьби – 501 750 чоловік, більше половини з яких були українцями (296 052 чол. або 59 % від загальної кількості), друге місце посідали росіяни (111 400 чол. або 22,2 %), третє місце займали білоруси (33 108 чол. або 6,6 %), а решту – 12,1 % складали представники інших національностей як радянських республік (45 132 чол. або 9 %), так і країн Європи (16 058 чол. або 3,2 %) [15, с. 240-241]. Сучасні дослідники, переоцінюючи історію радянського партизанського руху опору, спростовують та уточнюють окремі її аспекти, в тому числі й кількість учасників партизанської боротьби [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7, с. 4-54; 8, с. 256-272; 9; 10; 14; 16; 45 та ін.]. Більшість із них схиляються до цифри в 200–220 тис. чоловік [3, с. 74; 5, с. 13-14; 8, с. 270-271; 9, с. 411; 10, с. 158; 12, с. 11 та ін.]. Питання ж національного складу партизанських формувань України, що діяли на окупованій території в роки Другої світової війни, на сьогодні залишається одним із актуальних для дослідження.

Співвідношення бійців різних національностей у партизанських формуваннях України було неоднаковим і залежало від низки факторів: місця створення загону чи з'єднання, районів його дислокації, маршрутів рейдів, близькості фронту тощо. Одним із найрізноманітніших за національним складом бійців та командирів було Сумське партизанське з'єднання (з лютого 1944 р. – 1-а Українська партизанська дивізія ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака).

Метою даної статті є дослідити національний склад Сумського партизанського з'єднання – 1-ї Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака, простежити його динаміку, визначити особливості поповнення, спробувати персоналізувати тощо.

Основною джерельною базою для дослідження національного складу бійців та командирів Сумського партизанського з'єднання – 1-ї Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака (далі вживатиметься назва цієї партизанської бойової одиниці періоду від серпня 1942 р. до лютого 1944 р. – Сумське партизанське з'єднання) стали звіти, що направлялися в Український штаб партизанського руху (УШПР), а також узагальнені довідки, таблиці, строїові записки як по з'єднанню (дивізії) загалом, так і по його загонах, батальйонах, полках, ротах, групах. У них міститься інформація про кількість партизанів у різні періоди діяльності з'єднання, у тому числі й на національному розрізі, що дає можливість простежити зміни в особовому складі. Однак, наявні статистичні дані в цих документах не дозволяють відтворити повну картину національного складу з'єднання впродовж усього часу його існування. Зокрема, найбільш представленими є 1943-1944 рр., а найменш – початковий період діяльності Путивльського партизанського загону – Путивльського об'єднаного партизан-

ського загону (серпень 1941 р. – серпень 1942 р.). Частково заповнюють такі інформаційні прогалини списки особового складу з'єднання (дивізії) в цілому та загонів (батальйонів, полків) зокрема, списки представлених до нагородження, загиблих, зниклих без вісти та поранених партизанів, а також особові листи з обліку кадрів, нагородні та атестаційні листи, характеристики та автобіографії. У них міститься досить повні дані особового характеру, серед яких національність, місце народження партизана та місце проживання його сім'ї. Інформація про окремих партизанів із зазначенням національності та місця проживання дублюється в наказах по з'єднанню (дивізії), які збереглися у повному обсязі й охоплюють період від 22 вересня 1941 р. до 8 листопада 1944 р.

Перші відомості про національність партизанів зафіксовані в наказі № 1 по Путивльському партизанському загону від 22 вересня 1944 р. [21, арк. 1-2]. Із 41 бійця загону, 10 чоловік були місцевими жителями, 28 чоловік військовослужбовці-оточенці, а 4 чоловіка – так звана “група білорусів”, прибулих із Харківської школи диверсантів та змушених залишитися в м. Путивль Сумської області. Це мінери-підривники Курс Микола Михайлович, Островський Віктор Миколайович, Терехов Василь Васильович і Юхновець Георгій Андрійович (щоправда, пізніше, зі списків особового складу з'ясовується, що В. В. Терехов не був білорусом) [21, арк. 1; 34, арк. 33зв., 35зв.]. У наступних наказах по загону фіксувалися відомості про місце народження та проживання новоприбулих партизанів, що відображалися також пізніше під час складання списків особового складу загону та з'єднання. Однак, дані про національність партизанів, які зараховувалися до з'єднання, почали фіксувати в наказах лише з березня 1942 р.

Особливу цінність у цьому контексті має наказ по Путивльському об'єднаному партизанському загону № 88 від 8 березня 1942 р., яким за результатами діяльності загону в період з 20 вересня 1941 р. по 5 березня 1942 р. приймалося рішення щодо клопотання перед урядом про нагородження орденами і медалями партизанів, котрі “особливо відзначилися в боротьбі з німецьким фашизмом та проявили мужність, відвагу і героїзм”. У списку кандидатів до нагородження, крім прізвища, імені та по батькові, містяться дані про рік народження, національність, партійність і займану посаду в загоні. Всього до нагородження пропонувалося 93 бійця і командира, з яких 48 росіян, 36 українців, 2 білоруси, 1 казах, 1 мордвин (національність 5 осіб не вказувалася) [21, арк. 115-119].

Загальну інформацію щодо національного складу партизанів Сумського партизанського з'єднання містять звіти командування про бойову діяльність. За ними можна простежити динаміку національного складу, що дозволить також зробити певні висновки відносно особливостей поповнення з'єднання бійцями – представниками

різних національностей. Так, згідно з одними з перших узагальнених даних по національному складу з'єднання, станом на 20 листопада 1942 р. у ньому налічувалося 424 росіянина, 169 українців, 9 білорусів та 32 представника інших національностей [18, арк. 23зв.]. Щоправда, слід зважати, що дана статистика не враховує поповнення особового складу в ході першого, так званого “Сталінського”, рейду на Правобережну Україну, що тривав з 26 жовтня до 26 листопада 1942 р.

В подальшому кількість партизанів у з'єднанні зростала, а відтак, зростала й змінювалася кількість представників різних національностей. Наприклад, на початок лютому 1943 р. співвідношення в національному складі виглядало наступним чином: 36,42 % становили росіяни, 28,5 % українці, 27,54 % білоруси та 7,54 % представники інших національностей. У структурному розрізі, зокрема по загонах, національний склад на цей час мав такий вигляд: українців найбільше було в Глухівському загоні (39,07 %), дещо менше в Шалигінському (36,65 %), далі по кількості українців був Путивльський загін (24,33 %) і найменше – у Кролевецькому загоні (19,55 %). Росіяни складали більшу половину партизанів Путивльського загону (53,25 %), 27,05 % у Шалигінському, 16,13 % у Глухівському та 14,09 % у Кролевецькому. Білорусів найбільше було в Кролевецькому загоні – 63,18 %, дещо менше – 34,41 % та 31,67 % у Глухівському та Шалигінському загонах відповідно, а найменше – у Путивльському загоні – 13,63 %. Представників інших національностей найбільше було у Глухівському загоні (10,39 %), а далі по мірі спадання – у Путивльському (8,81 %), Шалигінському (4,63 %) та Кролевецькому (3,18 %) [19, арк. 83]. Надалі співвідношення представників різних національностей у підрозділах з'єднання змінювалося разом зі збільшенням кількості партизанів та з його структурною реорганізацією.

Напередодні виходу в Карпатський рейд, станом на 1 червня 1943 р., росіяни становили 38,93 % від загальної кількості партизанів, українці – 30,87 %, білоруси – 21,31 % та представники інших національностей – 8,89 %, а після його завершення, станом на 1 жовтня 1943 р., при скороченні з 1 934 до 931 чол., – 38,13 %, 33,19 %, 19,55 % та 9,13 % партизанів відповідно [19, арк. 87, 89]. На момент реорганізації Сумського партизанського з'єднання в 1-у Українську партизанську дивізію ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака (постанова Центрального комітету КП(б)У від 22 лютого 1944 р.), у його складі налічувалося 38,88 % росіян, 33,84 % українців, 13,92 % білорусів та 13,36 % представників інших національностей, а на час завершення партизанської діяльності в кінці липня 1944 р. (з 18 серпня до 8 листопада 1944 р. дивізія підпорядковувалася Народному комісаріату внутрішніх справ УРСР й вела боротьбу проти підрозділів Української повстанської армії) – 36,88 %, 26,49 %, 23,45 % та 13,18 % відповідно [20, арк. 269].

Національний склад Сумського партизанського з'єднання – 1-ї Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака в 1943-1944 рр.*

(чол.)

Національності: Станом на:	Українці	Росіяни	Білоруси	Інші	Всього
01.02.1943	446	570	431	118	1 565
01.04.1943	533	684	405	197	1 819
01.05.1943	502	705	363	172	1 742
01.06.1943	597	753	412	172	1 934
01.10.1943	309	355	182	85	931
01.12.1943	583	439	259	111	1 392
05.01.1944	526	431	220	134	1 311
01.02.1944	567	540	224	198	1 529
01.03.1944	537	617	221	212	1 587
01.04.1944	627	634	220	236	1 717
01.05.1944	498	581	197	221	1 497
01.06.1944	486	601	252	218	1 557
01.07.1944	487	575	310	212	1 584
01.08.1944	418	582	370	208	1 578
01.09.1944	435	557	353	230	1 575
01.10.1944	437	605	335	253	1 630
01.11.1944	473	595	350	270	1 688

* Складено за документами Центрального державного архіву громадських об'єднань України з перерахунками авторів, ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 83, 84, 85, 87, 89, 90; спр. 5, арк. 269.

Як бачимо, впродовж усього часу існування, в Сумському партизанському з'єднанні – 1-ї Українській партизанській дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака переважали росіяни, за виключенням окремих періодів, коли вони трішки поступались українцям (грудень 1943 р. та січень–лютий 1944 р.). Третє місце за кількістю стабільно займали білоруси. Загалом же, за весь період діяльності цієї бойової одиниці (вересень 1941 р. – листопад 1944 р.) кількість партизанів, за звітними даними командування, склала 5 549 чоловік [11, с. 400]. Серед них було представлено 42 національності, що найбільше серед українських радянських партизанських формувань (наприклад, до складу Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова та Кам'янець-Подільського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова під командуванням А. З. Одухи входили представники 38 національностей, до з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів під командуванням М. І. Наумова та з'єднання партизанських загонів Київської області ім. М. С. Хрущова під командуванням І. О. Хитриченка – 27 національностей тощо [11, с. 400]).

Основу особового складу Сумського партизанського з'єднання – 1-ї Української партизанської дивізії під командуванням С. А. Ковпака – П. П. Вершигори становили росіяни, українці та білоруси – 87,8 % від загальної кількості (4 873 чол.): 2 120 росіян (38,2 % від

загальної кількості партизанів), 1 875 українців (33,8 %), 878 білорусів (15,8 %) [11, с. 400]. Зокрема, представники цих національностей входили до вищого керівництва з'єднання (дивізії): командири Ковпак Сидір Артемович і Вершигора Петро Петрович (з грудня 1943 р.), начальники штабу Базима Григорій Якович і Войцехович Василь Олександрович (з вересня 1943 р.), комісар Москаленко Микола Олександрович (з лютого 1944 р.) були українцями; комісар Руднев Семен Васильович – росіянин; начальник штабу (з 22 вересня до 18 жовтня 1941 р.), а потім помічник начштабу Курс Микола Михайлович – білорус [34, арк. 43в., 35зв.].

Громадяни інших національностей нараховували 676 чоловік, що становило 12,2 % від загальної кількості партизанів. Це були представники радянських республік та народів, які населяли СРСР, а також у незначній кількості – громадяни інших країн: 3,8 % від загальної кількості партизанів складали євреї (209 чоловік), 1,3 % поляки (72 чол.), 1,1 % вірмени (61 чол.), по 1 % казахи (56 чол.), грузини (55 чол.), узбеки (54 чол.), 0,72 % татари (40 чол.), 0,27 % азербайджанці (15 чол.), 0,22 % таджики (12 чол.), 0,18 % чуваші (10 чол.), 0,16 % мордвини (9 чол.), по 0,14 % туркмени (8 чол.), осетини (8 чол.), 0,13 % угорці (7 чол.), по 0,11 % словаки (6 чол.), удмурти (6 чол.), по 0,09 % киргизи (5 чол.), башкири (5 чол.), по 0,07 % чехи (4 чол.), греки (4 чол.), німці (4 чол.), 0,05 % лезгини (3 чол.), по 0,04 % калмики (2 чол.), кабардинці (2 чол.),

бурят-монголи (2 чол.), марійці (2 чол.), серби (2 чол.), по 1 представнику (0,02 %) від естонців, молдаван, черкесів, карелів, інгушів, адигейців, ланців, хакасів, перм'яків, корейців, югославів, румун [11, с. 400; 26, арк. 7-12, 28-38, 39-57, 66, 75-82, 85-88, 92-97, 115-119, 124-134, 138-146, 150, 156; 27, арк. 1-31; 28, арк. 13, 19, 31-32, 37-38, 50, 77-83, 85, 111, 128-131; 29, арк. 1-2, 31, 33-48, 51-69; 30, арк. 50-58, 67-181; 31, арк. 1-7, 12-18, 20-23, 25-56, 58, 80, 83, 128, 130-132, 135-137; 32, арк. 2-83, 101-121, 125-131, 151-152; 33, арк. 1-205; 34, арк. 1-188; 35, арк. 24-40, 62-115, 119-183, 195-226; 36, арк. 1-15, 23-41, 43-99; 37, арк. 1-22, 41-53, 56-77, 84-113, 118-139; 38, арк. 1-12, 56, 58-130, 142-148, 164-166; 39, арк. 3-74; 40, арк. 91-120, 147-156; 41, арк. 1-32, 65-88; 42, арк. 9-16, 19-20, 23-34; 43, арк. 10-13, 15-19, 21-55, 89-110; 44, арк. 1-69].

У поповненні Сумського партизанського з'єднання представниками інших національностей спостерігаються певні особливості. Так, громадяни інших радянських республік та народів, які населяли СРСР, потрапляли до з'єднання здебільшого в результаті виходу з оточення на початковому етапі війни або ж вибравшись із німецького полону, а громадяни сусідніх країн – під час маневрування з'єднання по їх території. Частина з них потрапляла у з'єднання в якості полонених, а частина добровільно переходила до партизанів з національних підрозділів, що брали участь у війні на боці нацистської Німеччини. Були випадки й направлення громадян іншої національності до партизанських формувань керівними органами – Українським штабом партизанського руху та Центральним комітетом КП(б)У.

В перші місяці перебування в німецькому тилу Путивльський партизанський загін під командуванням С. А. Ковпака для червоноармійців-оточенців служив більше як перевалочний пункт, адже близькість лінії фронту дозволяла пробиратись їм до військових частин Червоної армії. Як зазначав у своїх записках С. А. Ковпак, до 10 жовтня 1941 р., коли був масовий наплив військовослужбовців, партизанами загону було виведено з оточення та перекинуто через лінію фронту до 500 чоловік [12, с. 32].

Пізніше військовослужбовці приєднувалися й залишалися в з'єднанні, прибуваючи в основному з полону чи від місцевих мешканців, у яких, потрапивши в оточення, змушені були тимчасово переховуватись. Наприклад, серед них був киргиз Джабаєв Джапар, зарахований до Путивльського об'єднаного партизанського загону 17 березня 1942 р. під час дислокації в с. Стара Гута Середино-Будського району Сумської області. Він служив у 315-у стрілецькому полку 19-ї стрілецької дивізії, а в партизанському загоні був зарахований до 9-ї оперативної групи. Під час операції з ліквідації гарнізону в м. Лельчиці Поліської області в ніч з 25 на 26 листопада 1942 р. був поранений і помер 27 листопада [21, арк. 133; 23, арк. 44; 28, арк. 9зв.-10, 17]. Тоді ж до 2-ї оперативної групи загону був зарахований бурят Джигжитов

Петро Багірович – зв'язковий 375-го гаубичного артилерійського полку 112-ї стрілецької дивізії; до 9-ї оперативної групи – татарин Хатаулін Шакір Бакулович, який служив у 9-у стрілецькому полку 780-ї стрілецької дивізії 20-ї армії [21, арк. 133, 134].

З часом, до партизанів почали приєднуватися солдати військових частин, що вели війну на боці нацистської Німеччини. Деякі з них здавалися добровільно в полон, декого партизани самі полонили й потім залишали у себе для ведення боротьби, а декого – розстрілювали. Так, 26 жовтня 1942 р. до з'єднання приєдналась група угорців із 47-го стрілецького полку, добровільно здавшись у полон. Їх було залишено служити бійцями й у липні 1943 р. направлено в Угорщину із завданням організувати там з місцевого населення партизанський загін [34, арк. 183зв.-185]. 4 травня 1943 р. до з'єднання добровільно перейшла група словаків-військовослужбовців зі зброєю, одного з яких, Катана Степана Ілліча, було призначено командиром відділення [34, арк. 179зв.-180].

5 травня 1943 р. до Сумського партизанського з'єднання прибула група осіб, направлена Українським штабом партизанського руху, серед яких був єврей Дубілер Володимир Вікторович – інструктор спецслужби мінерів (відкликаний 12 червня 1943 р.) та білорус Давидович Яків Юхимович – помічник командира роти мінерів (загинув під час Карпатського рейду 17 вересня 1943 р.) [34, арк. 174зв.-175]. Впродовж 14 квітня – 12 червня 1943 р. у з'єднанні за завданням УШПР перебував кінооператор, єврей за національністю, Глідер Михайло Мойсейович [34, арк. 172зв.-173].

З початку 1942 р. поступово спостерігається добровільний перехід до партизанів представників допоміжних поліційно-каральних органів. Наприклад, як зазначалось у звіті командування Сумського партизанського з'єднання, 14 лютого “на бік партизанів зі зброєю перейшла поліція сіл Уздиця, Литвиновичи та козаки із Кролевеця” [19, арк. 12]. Під час бою в с. Локня Кролевецького району Сумської області 8 лютого 1942 р. до полону було взято 14 “козаків”, частину з яких зарахували до партизанів [21, арк. 72]. У лютому–березні 1943 р. до з'єднання прибували бійці різних національностей із “німецьких козацьких частин” та з поліції, які або добровільно перейшли зі зброєю, або ж були полонені. Серед них хакас Чежараков Митрофан Павлович; мордвин Бушаєв Іван Миколайович; узбеки Ішмуратов Родзей, Турбаєв Ірмен Халмерович, Халіков Юлдаш; татари Рустамов Джамбек, Сайфулін Іслам, Халілуєв Гаріф; казах Дисюкін Шайкін; таджик Комалов Бабаджан; вірмен Голостьян Баграт Карапетович; білоруси, росіяни, українці. Частина з них завершила війну в складі партизанів, частина – загинула в боях у ворожому тилу, зокрема в Карпатському рейді були вбиті Р. Ішмуратов, Д. Рустамов, Б. Комалов, зникли без вісті І. Турбаєв, І. Сайфулін [34, арк. 133зв.-146].

Суттєві зміни в національному складі партизанів відбувались у ході рейдів, коли до з'єднання

приєднувалися місцеві жителі. Наприклад, під час першого рейду на Правобережну Україну (26 жовтня – 26 листопада 1942 р.) до Сумського партизанського з'єднання вступила велика кількість білорусів із Гомельської та Поліської областей Білорусії. Лише 15, 16, 19 та 27 листопада до нього увійшло 85 білорусів, серед яких одна жінка – Василець Ганна Іванівна (зараховані наказом № 225 від 29 листопада 1942 р.). Вони були розподілені між підрозділами з'єднання, а двоє – призначені командирами взводів (Бугримович Василь Іванович та Бугримович Петро Іванович із с. Демехи Речицького району Гомельської області) [23, арк. 50-54; 34, арк. 63в.-7]. В ході рейду, 24 листопада, до партизан приєдналися чуваш Рдюков Микола Миколайович та черкес Непомнящий Олександр Борисович [23, арк. 53]. У цей же час, 27 листопада, до з'єднання вступило також 8 євреїв (5 чоловік із м. Лельчиці та 1 – із с. Стодоличи Лельчицького району, 2 чоловіка з районного міста Туров Поліського області), які були зараховані тим же наказом до складу господарської частини з'єднання [23, арк. 54]. Загалом же під час рейду особовий склад з'єднання збільшився на 35,5 % і до 1 грудня 1942 р. зріс із 1 084 до 1 469 чоловік [25, арк. 76-76зв.].

Наказом № 229 від 8 грудня 1942 р., під час перебування з'єднання в с. Глушкевичі Лельчицького району Поліської області, до його складу було зараховано ще 3 білоруси, серед яких одна жінка (Бондарчук Ганна Трохимівна, котру приєднали до розвідувальної групи), та 22 євреї (розподілені між підрозділами). Крім того, 7 грудня до з'єднання прийшов мордвин Богданов Костянтин Петрович, якого зарахували до розвідувальної групи [23, арк. 62-63]. Наказом № 248 від 12 січня 1943 р. до складу з'єднання було зараховано 15 партизанів, які прибули 19, 25, 26, 27 грудня 1942 р. та 5, 10 січня 1943 р. Серед них було 6 росіян, 6 білорусів, 1 українець, 1 єврей та 1 адигеєць [23, арк. 103-104]. 31 березня 1943 р., наказом № 318, до з'єднання було зараховано 54 партизана, які приєдналися в період 20-29 березня. Серед них були представники 9 національностей: 19 росіян, 16 українців, 5 казахів, 5 узбеків, 3 татарина, 2 таджика, 1 білорус, 1 єврей, 1 хакас, 1 корсець. З них майже 80 % воювали у військових частинах Червоної армії і потрапили в оточення чи полон. Наприклад, татарин Халіулін Гаріш служив у 181-у стрілецькому полку 62-ї армії, до полону потрапив 8 серпня 1942 р.; татарин Сайтулін Шайхар був полонений 13 січня 1943 р.; татарин Мілібаєв Шакір Садикович служив у окремому навчальному батальйоні 107-ї стрілецької дивізії 4-ї армії й до полону потрапив 1 лютого 1943 р. [23, арк. 229, 231]. Всі партизани були розподілені в різні підрозділи з'єднання, а росіянина Єлісеєва Михайла Івановича з м. Ленінград призначили начальником санітарної частини [23, арк. 227-233].

Під час Карпатського рейду, що тривав з 12 червня до 1 жовтня 1943 р., кількість партизанів у з'єднанні скоротилася на 48,9 %. Так, згідно з особистими записами С. А. Ковпака, на момент

виходу в рейд у з'єднанні нараховувалося 1 903 бійців і командирів, з яких, 37 % складали росіяни (684 чол.), 30 % українці (598 чол.), 22 % білоруси (405 чол.), 10 % представники інших національностей (197 чол.) та 1 % представники іноземних держав, названі С. А. Ковпаком “непіддані СРСР” (19 чол.) [12, с. 42]. За період рейду їх кількість зменшилася на 972 чоловіка (росіян – на 329 чол., українців – на 289, білорусів – на 223, інших національностей – на 112 чол.) [19, арк. 89].

За період Львівсько-Варшавського рейду, що тривав з 5 січня до 31 березня 1944 р., чисельність дивізії зросла більш ніж на 30,9 % – з 1 311 до 1 717 партизанів [16, с. 50]. У цей час до неї продовжували вливатися представники інших національностей. А на момент завершення діяльності у листопаді 1944 р. в її складі налічувалося 1 688 бійців і командирів, у тому числі 595 росіян, 473 українця, 350 білорусів, 270 представників інших національностей [20, арк. 269].

Ведучи бойову діяльність пліч-о-пліч з українськими партизанами у з'єднанні С. А. Ковпака, представники інших національностей займали різні посади, мали різні бойові досягнення, були відзначені різними нагородами. Так, одним із відомих серед них був грузин Бакадзе Давид Ілліч. Він приєднався до партизанів у вересні 1942 р., втікши з Конотопського табору військовополонених у Сумській області (до полону служив у 55 стрілецькій дивізії 5-ї армії). 6 березня 1943 р. його призначили командиром 9-ї роти, а після реорганізації з'єднання в дивізію він очолив 1-й полк ім. С. В. Руднева (Путивльський загін). 7 серпня 1944 р., за результатами Львівсько-Варшавського рейду, Д. І. Бакадзе було присвоєно звання Героя Радянського Союзу [5, с. 185; 21, арк. 259; 22, арк. 132; 24, арк. 42; 34, арк. 28зв.-29]. Вже згадуваний білорус Курс Микола Михайлович впродовж 22 вересня – 18 жовтня 1941 р. був начальником штабу Путивльського партизанського загону, а після об'єднання загонів С. А. Ковпака та С. В. Руднева зайняв посаду помічника начштабу. Загинув 15 березня 1942 р. біля с. Старше Хомутовського району Курської області Росії [21, арк. 2, 7, 127; 34, арк. 35зв.-36]. Осетин Аюєв Микола Олександрович приєднався до дивізії 22 лютого 1944 р., вибравшись із полону, а 25 лютого 1944 р. був призначений командиром 4-ї роти 4-го стрілецького батальйону 2-го полку [24, арк. 42; 37, арк. 2-2зв.]. Білорус Гульков Микола Кирилович прибув до з'єднання з оточення 31 травня 1942 р., був призначений командиром відділення, а з 20 квітня 1943 р. – командиром взводу; загинув 10 січня 1944 р. в м. Столін Пінської області Білорусії [34, арк. 75зв.-76]. Білорус Соловйов Василь Іванович, який, вийшовши з оточення, прибув до з'єднання 5 березня 1942 р., був призначений начальником зброярні; загинув у серпні 1943 р. під час Карпатського рейду [34, арк. 7зв.-8]. Єврей Носановський Зусь Леонтійович до Путивльського партизанського загону прибув 27 листопада 1941 р. і був призначений командиром відділення зв'язку

(до війни він працював на Центральному телеграфі у м. Києві); загинув у квітні 1943 р. в с. Аревичи Хойницького району Гомельської області [34, арк. 25зв.-26]. Вже згадуваний черкес Непомнящий Олександр Борисович, який прибув до з'єднання з полону під час першого рейду на Правобережну Україну 24 листопада 1942 р., спочатку був бійцем, а з травня 1943 р. – командиром арт-батареї [34, арк. 124зв.-125]. І даний перелік можна продовжувати, адже архівні документи дозволяють персоналізувати національний склад Сумського партизанського з'єднання фактично в повному обсязі. Щоправда, це потребує ґрунтовної аналітичної роботи й окремих наукових розвідок.

Таким чином, характерною рисою національного складу Сумського партизанського з'єднання – 1-ї Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака була широка представленість різних національностей як радянських республік, так і країн, що не входили до СРСР. Така особливість спричинена, передусім, активною діяльністю з'єднання (дивізії), його маневруванням областями України та суміжними територіями Росії, Білорусії, Польщі. В особовому складі фактично впродовж усього існування цього партизанського формування переважали росіяни, друге місце за кількістю займали українці, третє – білоруси. Велика кількість представників різних національностей входила до командного складу з'єднання (дивізії) різних рівнів.

Список використаних джерел

1. Веденєєв Д. В., 2011, 'Партизансько-підпільний рух як чинник перемоги над гітлерівськими загарбниками', *Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941-1944 рр.): Історія, люди, пам'ять*, Київ: Парламентське видавництво, С. 487-495.
2. Капась І. А., 2016, 'Радянський рух Опору в Україні: організація, легітимізація, меморіалізація (1941-1953 рр.): монографія', Київ: К. І. С., 208 с.
3. Кентій А. В., 2011, 'Партизанський рух в Україні в роки Другої світової війни', *Енциклопедія Історії України. У 10 томах, Т. 8*, Київ: Наукова думка, С. 70-75.
4. Кентій А. В., Лозицький В. С., 2011, 'Боротьба в тилу нацистських окупантів в Україні: радянські партизани у 1941-1944 рр.', *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Книга перша*, Київ: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", С. 512-541.
5. Кентій А. В., Лозицький В. С., 2005, 'Війна без пощади та милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944)', Київ: Генеза, 408 с.
6. Кентій А., Лозицький В., 2010, 'Радянські партизани 1941-1944: світло й тіні', Київ: П. П. Бrehуненко, 80 с.
7. Кентій А., Лозицький В., Слободянюк М., 2010, 'Радянський рух Опору на окупованій території України', Київ, 97 с.
8. Коваль М. В., 1999, 'Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)', Київ: *Альтернативи*, 335 с.
9. Кучер В. І., 2003, 'Радянські партизани', *Політична історія України. ХХ століття: У 6 томах. Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939-1945)*, Київ: Генеза, С. 371-412.
10. Лозицький В. С., 2011, 'До питання про загальну чисельність партизанів УРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)', *Український історичний журнал*, 2011, № 6, С. 152-171.
11. 'Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941-1944: В 2-х книгах, Кн. 2: Партизанская борьба', 1985, Київ: *Наукова думка*, 431 с.

12. 'Партизанская война на Украине: Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941-1944', 2010, Москва: ЗАО Издательство Центрполиграф, 670 с.

13. 'Партизанское движение на Украине', 1985, *Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия*, Москва: Советская Энциклопедия, С. 540-541.

14. Сергійчук В. 2009, 'Скільки було радянських партизанів', *Український журнал*, № 5, С. 28-29.

15. 'Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944-1945 гг.)', 1980, *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Документы и материалы в 3 томах*, Киев: *Наукова думка*, 591 с.

16. 'Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.): Науково-довідкове видання', 2001, Київ: *Парламентське видавництво*, 319 с.

17. 'Украинская РСР в завершающий период Великой Отечественной Войны (1944-1945 гг.)', 1975, *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945. В 3-х томах*, Київ: *Политиздат Украины*, 465 с.

18. 'Центральний державний архів громадських об'єднань України', Ф. 62, Оп. 4, Спр. 159, 95 арк.

19. Там само, Ф. 63, Оп. 1, Спр. 1, 91 арк.

20. Там само, Спр. 5, 431 арк.

21. Там само, Спр. 8, 303 арк.

22. Там само, Спр. 12, 183 арк.

23. Там само, Спр. 14, 323 арк.

24. Там само, Спр. 24, 110 арк.

25. Там само, Спр. 37, 193 арк.

26. Там само, Спр. 119, 159 арк.

27. Там само, Спр. 120, 33 арк.

28. Там само, Спр. 129, 157 арк.

29. Там само, Спр. 131, 75 арк.

30. Там само, Спр. 182, 182 арк.

31. Там само, Спр. 183, 144 арк.

32. Там само, Спр. 184, 157 арк.

33. Там само, Спр. 186, 221 арк.

34. Там само, Спр. 186а, 188 арк.

35. Там само, Спр. 210, 236 арк.

36. Там само, Спр. 211, 99 арк.

37. Там само, Спр. 212, 177 арк.

38. Там само, Спр. 229, 175 арк.

39. Там само, Спр. 230, 74 арк.

40. Там само, Спр. 233, 180 арк.

41. Там само, Спр. 239, 117 арк.

42. Там само, Спр. 242, 41 арк.

43. Там само, Спр. 248, 118 арк.

44. Там само, Спр. 256, 97 арк.

45. Чайковський А. С., 1994, 'Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941-1945 рр. Мовою документів, очима історика)', Київ: *Україна*, 255 с.

References

1. Viedenieiev D. V., 2011, 'Partyzansko-pidpilnyi rukh yak chynnyk peremohy nad hitlerivskymy zaharbnykamy', *Partyzanska i pidpilnaborotba v Ukraini (1941-1944 rr.): Istoriia, liudy, pam'iat*, Kyiv: *Parlamentske vydavnytstvo*, S. 487-495.
2. Kapas I. A. 2016, 'Radianskyi rukh Oporu v Ukraini: orhanizatsiia, lehitymizatsiia, memorializatsiia (1941-1953 rr.): monohrafiia', Kyiv: K. I. S., 208 s.
3. Kentii A. V., 2011, 'Partyzanskyi rukh v Ukraini v roky Druhoi svitovoi viiny', *Entsyklopediia Istorii Ukrainy. U 10 tomakh, T. 8*, Kyiv: *Naukova dumka*, S. 70-75.
4. Kentii A. V., Lozytskyi V. S., 2011, 'Borotba v tylu natsystyskykh okupantiv v Ukraini: radianski partyzany u 1941-1944 rr.', *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Istorychni narysy. Knyha persha*, Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka, NAN Ukrainy", S. 512-541.
5. Kentii A. V., Lozytskyi V. S., 2005, 'Viina bez poschady ta myloserdia: Partyzanskyi front u tylu vermakhtu v Ukraini (1941-1944)', Kyiv: *Henezha*, 408 s.
6. Kentii A., Lozytskyi V., 2010, 'Radianski partyzany 1941-1944: svitlo i tyni', Kyiv: P. P. Brekhunenko, 80 s.
7. Kentii A., Lozytskyi V., Slobodianiuk M., 2010, 'Radianskyi rukh Oporu na okupovani terytorii Ukrainy', Kyiv, 97 s.

8. Koval M. V., 1999, 'Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyzniani viinakh (1939-1945 rr.)', Kyiv: *Alternatyvy*, 335 s.
9. Kucher V. I., 2003, 'Radianski partyzany', *Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia: U 6 tomakh. T. 4: Ukraina u Druhii svitovii viini (1939-1945)*, Kyiv: Heneza, S. 371-412.
10. Lozytskyi V. S., 2011, 'Do pytannia pro zahalnu chyselnist partyzaniv URSR v roky Velykoi Vitchyzniano viiny (1941-1945 rr.)', *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2011, № 6, S. 152-171.
11. 'Narodnaia voia v tylu fashystskykh okkupantov na Ukraine 1941-1944: V 2-kh knyakh, Kn. 2: Partyzanskaia borba', 1985, Kyiv: *Naukova dumka*, 431 s.
12. 'Partyzanskaia voiana Ukraine: Dnevnyky komandirov partyzanskykh otriadov i soedyneni. 1941-1944', 2010, Moskva: ZAO Yzdatelstvo Tsentrpolihraf, 670 s.
13. 'Partyzanskoe dvizhenie na Ukraine', 1985, *Velykaia Otechestvennaia voia 1941-1945: entsyklopediia*, Moskva: Sovetskaia Entsyklopediia, S. 540-541.
14. Serhiichuk V. 2009, 'Skilky bulo radianskykh partyzaniv', *Ukrainskyi zhurnal*, № 5, S. 28-29.
15. 'Ukraynskaia SSR v zavershaiushchii peryod Velykoi Otechestvennoi voini (1944-1945 hh.)', 1980, *Sovetskaia Ukraina v hode Velykoi Otechestvennoi voiny 1941-1945: Dokumenty i materiyaly v 3 tomakh*, Kyev: *Naukova dumka*, 591 s.
16. 'Ukraina partyzanska. Partyzanski formuvannia ta orhany kerivnytstva nymy (1941-1945 rr.): Naukovo-dovidkove vydannia', 2001, Kyiv: *Parlamentske vydavnytstvo*, 319 s.
17. 'Ukraynskaia RSR v zavershaiushchii peryod Velykoi Otechestvennoi Voyny (1944-1945 hh.)', 1975, *Ukraynskaia SSR v Velykoi Otechestvennoi voine Sovetskoho Soiuzu 1941-1945. V 3-kh tomakh*, Kyiv: *Polytyzdat Ukrainy*, 465 s.
18. 'Tsentrallyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy', F. 62, Op. 4, Spr. 159, 95 ark.
19. Tam samo, F. 63, Op. 1, Spr. 1, 91 ark.
20. Tam samo, Spr. 5, 431 ark.
21. Tam samo, Spr. 8, 303 ark.
22. Tam samo, Spr. 12, 183 ark.
23. Tam samo, Spr. 14, 323 ark.
24. Tam samo, Spr. 24, 110 ark.
25. Tam samo, Spr. 37, 193 ark.
26. Tam samo, Spr. 119, 159 ark.
27. Tam samo, Spr. 120, 33 ark.
28. Tam samo, Spr. 129, 157 ark.
29. Tam samo, Spr. 131, 75 ark.
30. Tam samo, Spr. 182, 182 ark.
31. Tam samo, Spr. 183, 144 ark.
32. Tam samo, Spr. 184, 157 ark.
33. Tam samo, Spr. 186, 221 ark.
34. Tam samo, Spr. 186a, 188 ark.
35. Tam samo, Spr. 210, 236 ark.
36. Tam samo, Spr. 211, 99 ark.
37. Tam samo, Spr. 212, 177 ark.
38. Tam samo, Spr. 229, 175 ark.
39. Tam samo, Spr. 230, 74 ark.
40. Tam samo, Spr. 233, 180 ark.
41. Tam samo, Spr. 239, 117 ark.
42. Tam samo, Spr. 242, 41 ark.
43. Tam samo, Spr. 248, 118 ark.
44. Tam samo, Spr. 256, 97 ark.
45. Chaikovskiy A. S., 1994, 'Nevidoma viina (Partyzanskyi rukh v Ukraini 1941-1945 rr. Movoiu dokumentiv, ochyma istoryka)', Kyiv: *Ukraina*, 255 s.

* * *